

Ks. SŁAWOMIR FILIPEK

Ogólnopolskie Stowarzyszenie Historyków Sztuki

<https://orcid.org/0000-0002-5818-9331>

KRZYŻ I JEGO MIEJSCE W ŻYCIU ORAZ PRZESTRZENI LITURGICZNEJ CHRZEŚCIJAN

THE CROSS AND ITS PLACE IN THE LIFE AND LITURGICAL SPACE OF CHRISTIANS

ABSTRACT:

Niniejszy artykuł ukazuje symbolikę krzyża z perspektywy liturgii. Wpierw odnosi się do krzyża jako symbolu, prezentując jego rodzaje oraz historię zastosowań w liturgii. Aby móc właściwie odczytać sens obecności krzyża w liturgii, wydaje się mocno uzasadnionym, by najpierw przedstawić sam znak krzyża, jego rolę w Kościele pierwszych chrześcijan i jego pochodzenie, a także wielość wyobrażeń i symboli, która w toku dziejów została wytworzona na bazie krzyża. Historycznie ujmując, krzyż w przestrzeni liturgii zaczęto używać jako procesyjny pod koniec V wieku, zaś samo umieszczenie go na ołtarzu należy datować dopiero na wiek XI. Pierwsze wzmianki o krzyżu umieszczanym bezpośrednio na mensie ołtarza można datować na połowę V wieku, dotyczy to jednak Kościoła wschodniosyryjskiego i brak jest dowodów na podobny zwyczaj w Kościele rzymskim w tamtym czasie. Ów zwyczaj na Zachodzie pojawi się później. Krzyż z wizerunkiem Chrystusa umęczonego, przypominający mękę Pańską w przestrzeni prezbiterium, zarówno na ołtarzu, jak i w jego pobliżu, jest jasnym i koniecznym znakiem dla każdego wierzącego.

This article shows the symbolism of the Cross from the perspective of the liturgy. First, we will refer to the cross as a symbol, presenting its types and the history of its use in the Liturgy. In order to properly understand the meaning of the presence of the cross in the liturgy, it seems strongly justified to first present the sign of the cross itself, its role in the Church of the first Christians and its origin, as well as the multitude of images and symbols that have been created on the basis of the cross in the course of history. Historically, the Cross began to be used in the liturgy as a procession at the end of the 5th century, while its placement on the altar dates back to the 11th century. The first mention of a cross placed directly on the altar table can be dated to the mid-5th century, but this concerns the East Syrian Church and there is no evidence of a similar custom in the Roman Church at that time. This custom will appear in the West later. The cross with the image of the martyred Christ, recalling the Passion of the Lord in the space of the presbytery, both on the altar and near it, is a clear and necessary sign for every believer.

Obecność krzyża w sferze liturgii ewoluowała w toku dziejów Kościoła. Krzyż, który był ustawiony przy ołtarzu, pojawia się wcześniej niż ten umieszczony na ołtarzu. Zmienia się jego położenie, układ względem ołtarza czy prezbiterium,

lecz niezmienna pozostaje jego rola. Krzyż w przestrzeni sakralnej ma być symbolem zjednoczenia z ofiarą zbawczą Jezusa, ofiarą złożoną na krzyżu. Punktem wyjścia do rozważań na temat historycznych i liturgicznych aspektów roli krzyża niech będzie fragment dzieła kard. Josepha Ratzingera, który komentując „odstawianie” na bok krzyża ołtarzowego, by nie zasłaniał kapłana, stawia pytania: „Czy krzyż przeszkadza Eucharystii? Czy kapłan jest ważniejszy od Chrystusa? Ten błąd należy naprawić możliwie jak najszybciej”¹. Hierarcha wskazuje mocno na nierozzerwalność krzyża z misterium liturgii, bez którego Eucharystia nie może być sprawowana w sposób właściwy. Na znaku krzyża opiera się sens Eucharystii, która upamiętnia Ostatnią Wieczerzę, stanowiąc nierozzerwalne źródło tego sakramentu². Niniejsze opracowanie jest krótkim przewodnikiem o roli i znaczeniu krzyża, uwzględnia jego różne formy oraz jego obecność w liturgii od czasów apostoelskich aż po współczesność, mając na uwadze wszelkie przepisy Kościoła, które regulują miejsce krzyża w przestrzeni sacrum.

Krzyż jako symbol

Aby móc właściwie odczytać sens obecności krzyża w liturgii, wydaje się mocno uzasadnionym, aby najpierw przedstawić sam znak krzyża, jego rolę w Kościele pierwszych chrześcijan i jego pochodzenie, a także wielość wyobrażeń i symboli, które w toku dziejów zostały wytworzone na bazie krzyża. Krzyż był wykorzystywany jako narzędzie męki prowadzącej do śmierci. Cesarstwo Rzymskie, które szeroko upowszechniło ten rodzaj egzekucji, stosowało kilka rodzajów krzyża. Czasami był to jeden pionowy kołek, zwany po łacinie *crux simplex*³, co stanowiło najprostszą konstrukcję służącą do torturowania. Mocowano także poprzeczną belkę w górnej części belki pionowej, nadając kształt litery T, greckiej tau (*crux commissa*). Wersją najbardziej upowszechnioną w tradycji i ikonografii jest rodzaj krzyża zwany *crux immissa*, w którym pozioma belka znajduje się pod wierzchołkiem pionowej belki. Ewangelie i pisma nowotestamentalne nie podają kształtu krzyża, na którym stracono Chrystusa. Najwcześniejsze dokumenty sugerują użycie krzyża w stylu *crux commissa*, na co miały wskazywać także zapowiedzi ze Starego Testamentu, gdzie litera tau odpowiadała liczbie 300, ta zaś u ojców Kościoła miała być mistyczną zapowiedzią męki Chrystusa⁴. Zastosowanie krzyża jako narzędzia tortur powodowało śmierć skazańca po kilku godzinach od samego ukrzyżowania (w skrajnych przypadkach po kilku dniach). Naukowcy przychylają się do stwierdzenia, że główną przyczyną śmierci krzyżowej było uduszenie. Skazany miał poważne trudności z oddychaniem, bowiem cały ciężar

¹ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, tłum. E. Pieciul, Poznań 2002, s. 77.

² „Wieczerza razem z krzyżem stanowią jedyne, nierozzerwalne źródło Eucharystii: Eucharystia rodzi się nie z Wieczerzy odizolowanej od krzyża, lecz z jedności krzyża i Wieczerzy” – tenże, *Chrystus i Jego Kościół*, tłum. W. Szymona, Kraków 2005, s. 69.

³ W. Barclay, *The Apostles' Creed*, Westminster John Knox Press 1998, s. 78.

⁴ Tamże, s. 79.

ciała opierał się na rozciągniętych ramionach. Ukrzyżowany musiał zatem podciągać się na ramionach, co prowadziło do wyczerpania, lub podtrzymywać się na stopach za pomocą przywiązania lub drewnianego klocka, podnóżka (*suppedaneum*). Kiedy nie był już w stanie się podnieść, skazany umierał w ciągu kilku minut. Wśród innych przyczyn śmierci krzyżowej podaje się niewydolność serca, arytmie czy odwodnienie. Warto odnotować, iż w niektórych przypadkach skazany był zmuszony nieść poprzeczną belkę na miejsce egzekucji⁵. Cały krzyż ważyłby znacznie ponad 135 kg, zatem uniemożliwiało to samodzielne dźwiganie, ale sama poprzeczka nie byłaby już tak uciążliwa, ważąc około 45 kg⁶.

Krzyż łaciński (*crux immissa*), złożony z dwóch skrzyżowanych belek, szybko staje się głównym symbolem chrześcijaństwa, wypierając mocno rozpowszechniony symbol ryby, choć nadal występujący w sztuce i ikonografii. Początkowo chrześcijanie używają znaku krzyża niechętnie, wiążąc go z narzędziem męki i tortur. Przyjęcie krzyża jako powszechnego symbolu chrześcijaństwa następuje w IV w., choć wcześniej sam symbol był również kojarzony z chrześcijanami. Świadczą o tym pisma teologów wczesnochrześcijańskich, którzy używają wyrażenia „znak Pański” z całą pewnością dla określenia krzyża, jak czyni to m.in. Klemens Aleksandryjski. Ikonografia chrześcijańska wytwarza kilka odmian czy wariantów krzyża jako symbolu chrześcijańskiego. Krzyż grecki (równoramienny) symbolizował uniwersalizm – cztery równe ramiona to cztery strony świata, na planie tego krzyża budowano w późnym antyku i średniowieczu świątynie chrześcijańskie⁷. Z tego właśnie krzyża powstają późniejsze krzyże jerozolimskie (duży krzyż z czterema małymi krzyżami między ramionami), liliowe (ramiona krzyża zakończone motywem stylizowanych kwiatów lilii), maltańskie⁸, kulowe, kotwiczne, zdwojone, tolosańskie (prowansalskie) i wiele innych. Różnorodność krzyży widać w kontekście umieszczania poprzecznych belek, także różnicowania proporcji ramion i długości belek, co wytworzyło się mocno w kontekście średniowiecznej i nowożytnej heraldyki. O ile krzyż łaciński posiada jedną poprzeczną belkę, to w krzyżu patriarchalnym (lotaryńskim) występują dwie belki poprzeczne⁹, zaś w papieskim trzy – jedna nad drugą, o różnej szerokości. Krzyż prawosławny (ośmioramienny) również jest złożony z trzech poprzecznych belek, z tą różnicą, że trzecia belka przecina belkę pionową u podstawy, co ma symbolizować podnóżek krzyża, na którym skazany mógł się wesprzeć. Dolna belka jest

⁵ T.M. Fallow, *Cross and Crucifixion*, w: *Encyclopaedia Britannica*, ed. H. Chisholm, Vol. 7 (11th ed.), Cambridge 1911, s. 506.

⁶ D.A. Ball, *The crucifixion and death of a man called Jesus*, „Journal of the Mississippi State Medical Association” 30,3 (1989), s. 77-83.

⁷ B. Filarska, *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986, s. 208.

⁸ Forma krzyża greckiego z rozszerzającymi się ramionami, zakończonymi ostrokątnymi wcięciami, które tworzą osiem ostrych zakończeń krzyża – symbol ośmiu błogosławieństw – A. Czachorowska, J. Wasilewska, *Krzyż, jakiego nie znamy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 109 (2018), s. 83.

⁹ Nazywany również krzyżem metropolitalnym – D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 545.

pochylona – jeden koniec belki podniesiony do góry pokazuje niebo, dokąd udał się dobry łotr, opuszczony wskazuje piekło i potępienie złego łotra¹⁰.

Krzyż stał się podstawowym elementem niektórych monogramów Chrystusa, zwłaszcza w okresie niechęci chrześcijan do bezpośredniego ukazywania krzyża z powodu prześladowań lub nawiązywania do męczeńskiej tortury jako „znaku hańby”. Występuje w chryzmonie, czyli monogramie Chrystusa złożonym z dwóch pierwszych liter tego imienia X (chi) i P (rho)¹¹ oraz w krzyżu gwiazdzistym, interpretowanym jako zestawienie inicjałów imion Iesus Christus¹². Chociaż krzyż w chrześcijaństwie stanowi symbol męki Jezusa Chrystusa i znak jego zwycięstwa nad śmiercią, w ikonografii można spotkać wiele rodzajów krzyży związanych ze świętymi: krzyż św. Piotra – odwrócony krzyż łaciński, symbolizujący męczeństwo apostoła głową w dół, krzyż św. Andrzeja, zwany krzyżem dziesiętnym, ukośnym (*crux decussata*) w formie litery X, mocno akcentowany we wczesnochrześcijańskiej ikonografii¹³, czy krzyż św. Filipa – krzyż łaciński ułożony poziomo. W średniowieczu wykształciły się kolejne warianty krzyża łączone ze świętymi. Krzyż św. Jakuba ma kształt sztyletu, jego podstawę stanowi ostrze, zaś ramiona i zwieńczenie zakończone są kwiatami lili. Krzyż Jakubowy jest symbolem rycerzy i walczących za wiarę, także krzyżowców¹⁴. Krzyż św. Patryka (St. Patrick Cross) nawiązuje kształtem do krzyża św. Andrzeja, z kolei krzyż św. Benedykta to wariant krzyża wpisany w medalik z modlitwą do świętego (egzorcyzmem). Jednym z najbardziej rozpowszechnionych wariantów krzyża jest krzyż św. Franciszka (krzyż z San Damiano), należący do grupy krzyży ikon, w którym prócz centralnej postaci ukrzyżowanego Jezusa można odnaleźć 33 inne postacie¹⁵. Do znanych średniowiecznych krzyży należy zaliczyć także krzyż gemmowy (*crux gemmata*), wysadzany drogimi kamieniami, często z medalionem ukazującym Chrystusa na przecięciu ramion, czy krzyż żywy (*crux floridus*), krzyż opleciony gałęziami lub ukazany jako rozgałęzione drzewo, wskazujący na zbawczą śmierć Chrystusa, która daje życie (*arbor crucis, arbor vitae*)¹⁶.

Krzyż w przestrzeni liturgicznej

Najważniejszą konstatacją określającą miejsce krzyża w liturgii jest jego nierozwalny związek z ołtarzem. Krzyż ma przypominać ludowi Bożemu ofiarniczą misję Mesjasza i wskazywać na głoszenie Ewangelii zawsze w kontekście śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Mówi o tym św. Paweł Apostoł w Liście do Ga-

¹⁰ Tamże, s. 15.

¹¹ W. Ziehr, *Das Kreuz: Symbol, Gestalt, Bedeutung*, Stuttgart 1997, s. 235.

¹² E. Gigilewicz, *Krzyż*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. nac. A. Szostek i in., t. 10, Lublin 2004, kol. 34.

¹³ M. Lurker, *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, przeł. R. Wojnakowski, Kraków 1994, s. 385.

¹⁴ A. Czachorowska, J. Wasilewska, *Krzyż, jakiego nie znamy*, s. 85.

¹⁵ T. Jank, *Ikona Krzyża z San Damiano*, Niepokalanów 2007, s. 9.

¹⁶ E. Gigilewicz, *Formy krzyża*, w: *Krzyż*, red. E. Kasjaniuk, Lublin 2011, s. 67.

latów: „Co do mnie, nie daj Boże, bym się miał chlubić z czego innego, jak tylko z krzyża Pana naszego Jezusa Chrystusa, dzięki któremu świat stał się ukrzyżowany dla mnie, a ja dla świata” (Ga 6,14), oraz w 1 Liście do Koryntian: „Postanowiłem bowiem, będąc wśród was, nie znać niczego więcej, jak tylko Jezusa Chrystusa, i to ukrzyżowanego” (1 Kor 2,2). Chrześcijanin nie wstydzi się krzyża Chrystusa, chociaż jest to narzędzie męki i hańby, ale powinien chlubić się tym znakiem odkupienia. Krzyż w świetle Eucharystii i Eucharystia w świetle krzyża wskazują, iż wszystko, co ma miejsce w życiu człowieka, należy rozpatrywać w odniesieniu do Boga, który z największego zła, jakim była śmierć krzyżowa, wyprowadza niezwykle dobro¹⁷. Tradycja Kościoła, reprezentowana przez m.in. Jana Chryzostoma, ojca Kościoła, widzi nawet w krzyżu prototyp ołtarza. Jan Złotousty w jednym ze swoich kazań wskazywał na ofiarniczą misję Chrystusa: „A gdzie został ofiarowany, powiedz! Na wysokiej belce. Nowy to ołtarz na taką ofiarę, bo i ofiara jest nowa i niezwykła. (...) Czy widziałeś, jak stał się i ofiarą, i ofiarnikiem, a ołtarzem był krzyż?”¹⁸. Dla średniowiecznego poety Petrusa Pictora ołtarz, podobnie jak kielich, oznacza wspomnienie drzewa krzyża, w których Chrystus pozostawił świętą pamiątkę¹⁹. To podobieństwo krzyża do ołtarza i pierwotne łączenie obu tych symboli zyskało swój wyraz w podobnych gestach szacunku. Początkowo było to okadzenie ołtarza, później jego ucałowanie, w kolejnych wiekach ucałowanie także krzyża ołtarzowego i jego okadzenie. Wspólnym gestem był także praktykowany do dziś ukłon przed ołtarzem i krzyżem. Ścisłą więź krzyża z ołtarzem widać bezsprzecznie w *Obrzędach poświęcenia kościoła i ołtarza*, gdzie we wprowadzeniu przy obrzędzie położenia kamienia węgielnego czytamy: „W miejscu, gdzie ma być ołtarz, należy zatknąć krzyż drewniany odpowiedniej wielkości”²⁰. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, a więc dokument konstytuujący wszelkie normy i sposoby odprawiania mszy św. w Kościele katolickim, mocno podkreśla rolę i miejsce krzyża: „Na ołtarzu lub w jego pobliżu ma się znajdować krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego. Przyniesiony w procesji krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego można ustawić obok ołtarza, aby pełnił funkcję krzyża ołtarzowego, który winien być tylko jeden. W przeciwnym razie należy krzyż procesyjny ustawić w godnym miejscu”²¹. Dopuszczalne jest zatem umieszczenie krzyża zarówno na ołtarzu, jak i obok niego, zawsze jednak w miejscu widocznym dla celebransa i ogółu zgromadzonych wiernych²².

¹⁷ Por. K. Rahner, *Spiritual writings*, ed. P. Endean, Maryknoll 2004, s. 75.

¹⁸ Jan Chryzostom, *Homilia o krzyżu i lotrze I*, 1, w: tegoż, *Dwadzieścia homilij i mów*, tłum. T. Sinko, Kraków 1947, s. 163; zob. PG 49, 400.

¹⁹ P. Pictor, *Carmina de sacramentis. Carmen (Corpus Christianorum seu nova Patrum collectio. Continuatio Mediaevalis)*, Turnholt 1972, ver. 621; cyt. za: S. Kobielus, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa 2000, s. 169.

²⁰ *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, wydanie wzorcowe, Katowice 2001, nr 6, s. 10.

²¹ *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Poznań 2004 [dalej: OWMR], nr 117, s. 48; nr 122, s. 50.

²² OWMR, nr 308, s. 85: „Podobnie na ołtarzu lub obok niego należy umieścić krzyż z wizerunkiem Chrystusa ukrzyżowanego, dobrze widoczny dla zgromadzonych wiernych. Wypada

Krzyż procesyjny

Krzyże w przestrzeni liturgii zaczęto używać jako krzyże procesyjnych. Warto nadmienić, że w Kościele pierwszych chrześcijan krzyż nie był obecny na Eucharystii na ołtarzu. Chociaż krzyż procesyjny pojawia się pod koniec V w., to samo umieszczenie go na ołtarzu należy datować dopiero na XI w. W początkowych fazach krzyż był pozbawiony wizerunku Chrystusa, był samym znakiem narzędzia męki²³. W Rzymie noszono krzyże procesyjne w czasie procesji do kościołów stacyjnych, w kolejnych wiekach rozszerzono ten zwyczaj na inne kościoły i wydarzenia. Rzeczą niezwykle ciekawą jest fakt, że pierwsze krzyże procesyjne nie posiadają drzewca, bowiem po przyniesieniu ich do ołtarza umieszczano je w specjalnej kolumnie lub też przymocowywano do boku ołtarza²⁴. Krzyże procesyjne były mocno zdobione medalionami świętych, postaci biblijnych, kamieniami szlachetnymi czy złotem i perłami. Wczesnośredniowieczne wzmianki o liturgii papieskiej z VII w. mówią o prezbiterach niosących krzyże w drodze powrotnej po celebracji²⁵. W późniejszych licznych relacjach i opisach procesji często wskazuje się na obecność osób niosących kadzielnicę i świece, pomija się natomiast informacje o krzyżu, co może wskazywać na nieobecność krzyża w procesji, a na umieszczenie go od razu w pobliżu ołtarza, przy którym będzie sprawowana Eucharystia.

Średniowieczne krzyże procesyjne wykazywały dowolność w swojej formie, część zawierała wizerunek Chrystusa, część krzyży była go pozbawiona. Zmienia się natomiast sposób przedstawiania samego Jezusa na krzyżu. Początkowo był ukazywany w ubraniu w tunice, jednak od X w. dominuje wizerunek obnażonego Chrystusa, z królewską koroną, zdobioną szlachetnymi kamieniami. Realistyczny obraz umęczonego Chrystusa na krzyżu pojawia się dopiero w XIII w. Pontyfikał Wilhelma Duranda (Durandusa), francuskiego biskupa i liturgisty z końca XIII w., opisuje przebieg procesji mszalne z udziałem biskupa. Procesję prowadzi usługujący z kadzielnicą, następnie dwie świece, subdiakon z ewangeliarzem, w końcu subdiakon z krzyżem, a za nim biskup z osobami usługującymi, w tym niosący pastorał diakom i asysta ubrana w komże. Procesja wyjścia na zakończenie mszy składa się z dwóch usługujących niosących świece i subdiakona z krzyżem, którzy poprzedzają biskupa²⁶. Uznaje się za wysoce prawdopodobne, iż krzyż procesyjny był później krzyżem ołtarzowym. Krzyż jest również niesiony do ambony, z której będzie odczytywana Ewangelia, krzyż niejako prowadzi diakona

---

pozostawić ten krzyż przy ołtarzu także poza czasem sprawowania liturgii, aby przypominał wiernym zbawczą mękę Pana”.

²³ Najstarsze wizerunki Chrystusa na krzyżu pochodzą z V w. – jest to płaskorzeźba na drzwiach bazyliki Santa Sabina na Awentynie – B. Nadolski, *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, Kraków 2009, s. 158; M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, t. 1: Introduzione generale, Milano 1950, s. 448, cyt. za: K. Lijka, *Krzyż na ołtarzu lub obok niego*, „Liturgia Sacra” 20,1 (2014), s. 54).

²⁴ K. Lijka, *Krzyż na ołtarzu...*, s. 54.

²⁵ Tamże.

²⁶ *Le Pontifical Romain au Moyen – Âge*, t. 3: *Le Pontifical de Guillaume Durand*, (*Studi e Testi* 88), wyd. M. Andrieu, Città del Vaticano 1940, XVIII, 15, s. 635, cyt. za: K. Lijka, *Krzyż na ołtarzu...*, s. 55.

z ewangeliarzem jako wskazanie, iż ten, który głosi Słowo, powinien podążać za Chrystusem Ukrzyżowanym. W traktacie *Rationale divinatorum officiorum*, powstałym przed 1286 r. i będącym podstawowym dla tego okresu dziełem o liturgii, Durand wyłożył znaczenie i symbolikę krzyża procesyjnego jako królewskiego sztandaru i znaku triumfu, niesionego zawsze na początku procesji. Biskup uznaje krzyż za znak zwycięstwa Chrystusa nad demonami, które na jego widok drżą i uciekają, a który stanowi dla wszystkich chrześcijan znak chluby, powołując się na wspomniane już słowa św. Pawła Apostoła z Listu do Galatów²⁷. W liturgii papieskiej w XV w. krzyż procesyjny nie pojawia się jak w opisie Duranda. *Pontificalis liber* z 1485 r. powtarza układ Durandowej procesji, poczynając od turyferariusza niosącego kadzielnicę, w kolejności dwóch akolitów ze świecami, pomiędzy którymi idzie osoba niosąca krzyż. W sytuacji, gdy przewodniczy procesji arcybiskup lub wyższy dostojnik, krzyż procesyjny pomija się w procesji. Pomija się także okadzenie krzyża, mimo iż okadzane są ołtarz czy dary ofiarne. Przełomowym momentem jest 1570 r., kiedy w mszale Piusa V nakazano umieszczenie krzyża na stałe na ołtarzu, w konsekwencji pomija się krzyż w samej procesji²⁸. Nakaz ten przytaczają również niektóre synody z XVI w. i początków XVII w.: w Mediolanie (1576), w Aix (1585), w Toledo (1590) czy w Pradze (1605). Zasady te istniały aż do reform Soboru Watykańskiego II, kiedy Instrukcja Kongregacji Obrzędów z 21 czerwca 1968 r. *De ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis* precyzuje, iż w procesji należy nieść jeden krzyż, a w sytuacji, gdy przewodniczy liturgii arcybiskup, niesie się wyłącznie jego krzyż z wizerunkiem Chrystusa skierowanym do przodu²⁹. Krzyż ten po procesji należy umieścić przy ołtarzu tak, aby był krzyżem ołtarzowym, w innym przypadku po procesji krzyż powinien zostać odniesiony do zakrystii.

Krzyż ołtarzowy

Nieco inaczej prezentuje się historia krzyża ołtarzowego niebędącego krzyżem procesyjnym stawianym przy ołtarzu. Pierwsze wzmianki o krzyżu umieszczanym bezpośrednio na mensie ołtarza można datować na połowę V w., dotyczy to jednak Kościoła wschodniosyryjskiego i brak jest dowodów na podobny zwyczaj w Kościele rzymskim³⁰. Właściwym momentem, kiedy krzyż pojawia się

²⁷ „Co do mnie, to nie daj Boże, bym się miał chlubić z czego innego, jak tylko z krzyża Pana naszego, Jezusa Chrystusa, dzięki któremu świat stał się ukrzyżowany dla mnie, a ja dla świata” (Ga 6,14).

²⁸ *Ritus servandus in celebratione Missae*, II, 5, w: *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum, aliorum Pontificum cura recognitum, a Pio X reformatum, et Benedicti XV auctoritate vulgatum*, Romae 1950, s. XXX.

²⁹ *Sacra Congregatio Rituum, Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis*, III, 20, Not 4 (1968), nr 42, s. 49.

³⁰ Jan Chryzostom w *Contra Judaeos et gentiles* mówi co prawda o krzyżu na świętym stole, jednak należy te słowa rozumieć raczej w kontekście symbolicznym – K. Lijka, *Krzyż na ołtarzu...*, s. 57.

na ołtarzu, jest XI w., czego potwierdzenie można odnaleźć w miniaturach z tego okresu i kronikach klasztornych, w opisach inwentarzy liturgicznych. Najstarszym zachowanym dziś krzyżem ołtarzowym jest krucyfiks z XII w., znajdujący się w zbiorach Luwru³¹. W polskich realiach liturgicznych krzyż umieszczano na ołtarzu od XIII w. Symbolikę krzyża umieszczonego na ołtarzu wyjaśnia papież Innocenty III w początkach XIII w., odwołując się do radości dwóch narodów cieszących się z narodzenia Chrystusa. Na rogach ołtarza umieszcza się dwa świeczniki (świece), zaś pomiędzy nimi, na środku krzyż – symbol Chrystusa pośrednika między dwoma narodami – żydowskim i pogańskim³². Głównym motywem umieszczenia krzyża na mense ołtarzowej były postulaty ze strony kapłanów, którzy chcieli mieć przed oczami wizerunek Chrystusa ukrzyżowanego, gdy sprawowali ofiarę mszalną jako pamiątkę ofiary krzyżowej³³. Praktyczną realizacją był zapis w mszale Piusa V z 1570 r., nakazujący ustawienie krzyża na środku ołtarza, pomiędzy dwoma świecznikami z zapalonymi świecami. Krzyż w liturgii potrydenckiej stał się odnośnikiem w liturgii w kontekście skłonów celebransa m.in. przy wypowiedaniu imienia Jezus. Krzyż ten w uroczystej celebracji należało okadzić, czyniąc wobec niego głęboki skłon. Szybko jednak dochodziło do różnego rodzaju nadużyć, związanych z zastępowaniem krzyża przez wizerunki świętych, umieszczaniem zbyt małego krzyża, niewidocznego ani dla celebransa, ani dla wiernych, czy też uznawaniem krzyża wieńczącego tabernakulum za krzyż ołtarzowy. Wobec tych nadużyć papież Benedykt XIV wydał 14 lipca 1746 r. encyklikę poświęconą krzyżowi *Accepimus*, w której nakazuje biskupom dopilnowania swoich kapłanów w wypełnianiu przepisów prawa liturgicznego. Stan prawny krzyża ołtarzowego pozostał niezmienny do XX w. i reform soborowych. Jeszcze podczas trwania Soboru Watykańskiego II powstała Instrukcja o należyтым wykonaniu Konstytucji o liturgii świętej (*Instructio ad executionem Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam*) z 26 września 1964 r., w której dodano nową formułę umieszczania krzyża czy raczej przywrócono średniowieczny model: „Krzyż i świeczniki potrzebne na ołtarzu przy poszczególnych czynnościach liturgicznych można ustawić także obok ołtarza za zgodą miejscowego ordynariusza”³⁴. Większym problemem po soborze stało się jednak umiejscowienie krzyża w przestrzeni prezbiterium w sytuacji ustawienia ołtarza z kapłanem sprawującym liturgię twarzą do ludu (*versus populum*). Zastanawiano się, czy krzyż ołtarzowy jest konieczny na mense ołtarza. Podano wówczas trzy możliwości umieszczenia krzyża poza ołtarzem: jako krzyż procesyjny przed ołtarzem z wizerunkiem Chrystusa w stronę celebransa, krzyż wiszący lub krzyż na ścianie absydy.

³¹ A. Nowowiejski, *Wykład liturgji Kościoła katolickiego*, t. 1, Warszawa 1898, s. 1056.

³² K. Lijka, *Krzyż na ołtarzu...*, s. 58.

³³ W. Głowa, *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1973, s. 177.

³⁴ *Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia, Instructio ad executionem Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam*, V, 93, AAS 56 (1964), nr 14, s. 898.

Współczesne krzyże ołtarzowe zyskały więcej możliwości jego „aranżacji”. Spotykane są krzyże na ołtarzu w postaci małych krucyfiksów z wizerunkiem Chrystusa w stronę celebransa, inne w stronę ludu, a nawet takie, które posiadają wizerunek ukrzyżowanego Jezusa z obu stron, co wskazywałoby na praktycyzm liturgii³⁵. Oczywiście spotykane są także krzyże umieszczane na mensie ołtarzowej po boku lub leżące na nastawie w górnej części. W ostatnich latach szczególnie mocnym głosem w kontekście roli i miejsca krzyża ołtarzowego było nauczanie i myśl teologiczna papieża Benedykta XVI. W swoim dziele *Duch liturgii* opowiada się za umieszczaniem krzyża centralnie na ołtarzu, jego obecność tam jest warunkiem celebracji *versus populum*: „Punktem odniesienia jest Pan. Jest On wschodzącym Słońcem historii. Można zatem wybrać krzyż przedstawiający Mękę, uobecniający Cierpiącego, który za nas pozwala przebić swój bok, z którego wypływają krew i woda – Eucharystia i chrzest, bądź też krzyż Chrystusa tryumfującego, który wyraża myśl o Powtórny Przyjściu i na nie kieruje uwagę. Zawsze jest to bowiem Jezus Chrystus wczoraj i dziś, ten sam także na wieki (Hbr 13,8)”³⁶. Odnosząc się do samej celebracji *versus populum*, papież 29 czerwca 2008 r. we wprowadzeniu do swoich dzieł wskazał, że idea wzajemnego patrzenia na siebie podczas modlitwy była obca chrześcijaństwu od samego początku. Kapłan i wierni byli zawsze zwrócenii w tę samą stronę, czyli w stronę Boga. Krzyż umieszczony centralnie na ołtarzu jest punktem odniesienia, do którego kapłan i wierni w czasie liturgii mogą kierować swój wzrok i modlić się³⁷.

Problemem ostatnich dekad w katolickich aranżacjach świątyni staje się krytyka przedstawiana także przez teologów innych wyznań chrześcijańskich. Protestancy myśliciele podają jako zarzut wobec katolików, że ci zatrzymali się w swoich świątyniach na śmierci Chrystusa, a zapomnieli niejako o właściwym celu, jakim jest zmartwychwstanie Jezusa, bowiem w kościołach Jezus nadal wisi na krzyżu³⁸. Świątynie protestanckie eksponują we wnętrzu sacrum krzyż Chrystusa, jest on jednak pozbawiony Jego wizerunku w myśl nauczania św. Pawła, iż „jeśli Chrystus nie zmartwychwstał, daremne jest nasze nauczanie, próżna jest także wasza wiara” (1 Kor 15,14). Skoro jednak chrześcijanie wierzą w tryumf Chrystusa nad śmiercią, pusty krzyż bez wizerunku umęczonego Jezusa jest najlepszym symbolem i znakiem tej tajemnicy wiary. Chociaż katolickie przepisy, o których była mowa wcześniej, jasno wskazują, jak powinna być zaaranżowana liturgiczna przestrzeń prezbiterium i całej świątyni i jakie miejsce odgrywa w niej krzyż, to jednak zdarzają się w kościołach czy kaplicach przypadki, gdy wizerunek ukrzyżowanego Jezusa jest zastępowany przez postać Chrystusa Zmartwychwstałego. W praktycznym wymiarze dzieje się to na dwa sposoby, albo jest to zmartwychwstały Chrystus na krzyżu, lub też sama postać Jezusa zmartwychwstałego

³⁵ J. Stefański, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały? Przemyślenia biblijno-liturgiczne o roli i miejscu krzyża w prezbiterium*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 64,3 (2011), s. 275, przyp. 18.

³⁶ J. Ratzinger, *Duch liturgii*, s. 77.

³⁷ J. Stefański, *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały...*, s. 273.

³⁸ Tamże, s. 268.

z wyciągniętymi rękami w pozie ukrzyżowania. Motywacją dla takiego wyrazu artystycznego tajemnicy krzyża jest teologia paschalna, która nie rozdziela śmierci i zmartwychwstania, łącząc nierozzerwanie te rzeczywistości.

Krzyż z wizerunkiem Chrystusa umęczonego, przypominający mękę Pańską w przestrzeni prezbiterium, zarówno na ołtarzu, jak i w jego pobliżu, jest jasnym i koniecznym znakiem dla każdego wierzącego uczestniczącego w liturgii, iż ofiarna i ofiarnicza misja Jezusa musi znaleźć swoją kontynuację w życiu codziennym. Jan Paweł II w encyklice *Ecclesia de Eucharistia* stwierdza, że „natura ofiarnicza tajemnicy Eucharystii nie może być zatem pojmowana jako coś oddzielnego, niezwiązanego z krzyżem lub też odnoszącego się jedynie pośrednio do ofiary na Kalwarii”³⁹. Wiara chrześcijanina wypływa z krzyża Chrystusa i jego zbawczej misji. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego* przypomina, że „w ziemskiej liturgii Kościół przeżywa przedsmak uczestnictwa w liturgii niebiańskiej sprawowanej w świętym mieście, Jeruzalem, do którego pielgrzymuje, gdzie Chrystus zasiada po prawicy Boga”⁴⁰. W tej przestrzeni krzyż ołtarzowy, jak również krzyż procesyjny, stanowi nieodłączny element liturgicznego *sacrum*. Krzyż procesyjny pojawia się wcześniej, bo już w początkach średniowiecza, z kolei krzyż ołtarzowy jest wzmiankowany w źródłach od XI w. Teologia średniowiecza wyjaśnia głęboki sens zwyczajowego umieszczania krzyża centralnie na ołtarzu między świecami, by symbolizował nie tylko mękę Chrystusa, ale był znakiem Jego pośrednictwa między dwoma narodami – żydowskim i pogańskim. W nowożytnej liturgii pojawia się wręcz nakaz umieszczania krzyża pośrodku ołtarza (mszał z 1570 r.), któremu należną cześć celebrans oddaje poprzez skłony i okadzenia w trakcie całej akcji liturgicznej. Dowolność w umiejscowieniu krzyża względem ołtarza narodziła się w XX w., po reformach Soboru Watykańskiego II, który w sposób znaczący zmodyfikował liturgię mszy św. Celebracje *versus populum* stworzyły różne możliwości umieszczania krzyża względem ołtarza, wskutek czego krzyż jest lokowany z boku ołtarza lub nawet całkowicie znika z nastawy ołtarzowej i jest zastępowany przez krzyż procesyjny, który staje się krzyżem ołtarzowym. W każdym jednak wariantcie rzeczą fundamentalną jest, by krzyż zawsze był obecny w przestrzeni prezbiterium w liturgii Kościoła, by pomagać wszystkim uczestniczącym w obrzędach właściwie odczytywać sens zbawczej ofiary Chrystusa, której Eucharystia jest pamiętką.

Bibliografia

- Le Pontifical Romain au Moyen – Âge*, t. 3: *Le Pontifical de Guillaume Durand*, wyd. M. Andrieu, (Studi e Testi 88), Città del Vaticano 1940.
- Araszczyk S., *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza w odnowionej liturgii Soboru Watykańskiego II*, Opole 2007.

³⁹ Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (2003), nr 12.

⁴⁰ OWMR, nr 318, s. 89.

- Ball D.A., *The crucifixion and death of a man called Jesus*, „Journal of the Mississippi State Medical Association” 30,3 (1989), s. 77-83.
- Barclay W., *The Apostles' Creed*, Westminster John Knox Press 1998.
- Beyga P., Wolański L., *Kierunek celebracji Mszy Świętej a miejsce krzyża w przestrzeni liturgicznej*, „Anamnesis” 21 (2015), nr 3 (82), s. 75-84.
- Consilium ad Exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia, Instructio ad executionem Constitutionis de Sacra Liturgia recte ordinandam*, V, 93, AAS 56 (1964), nr 14.
- Czachorowska A., Wasilewska J., *Krzyż, jakiego nie znamy*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 109 (2018), s. 83, s. 75-93.
- Fallow T.M., *Cross and Crucifixion*, w: *Encyclopædia Britannica*, Vol. 7 (11th ed.), ed. H. Chisholm, Cambridge 1911, s. 506.
- Filarcka B., *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przekł. i oprac. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
- Gigilewicz E., *Krzyż*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. nac. A. Szostek i in., t. 10, Lublin 2004, k. 11-55.
- Głowa W., *Krzyż ołtarzowy w Kościele w Polsce*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, red. M. Rechowicz, W. Schenk, Lublin 1973, s. 163-239.
- Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (2003).
- Jank T., *Ikona Krzyża z San Damiano*, Niepokalanów 2007.
- Lijka K., *Krzyż na ołtarzu lub obok niego*, „Liturgia Sacra” 20,1 (2014), s. 53-69.
- Lurker M., *Przesłanie symboli w mitach, kulturach i religiach*, przeł. R. Wojnakowski, Kraków 1994.
- Nadolski B., *Misterium chrześcijańskiego ołtarza*, Kraków 2009.
- Nowowiejski A., *Wykład liturgii Kościoła katolickiego*, t. 1, Warszawa 1898.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego*, Poznań 2004.
- Kobielus S., *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*, Warszawa 2000.
- Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*, wydanie wzorcowe, Katowice 2001.
- Rahner K., *Spiritual writings*, ed. P. Endean, Maryknoll 2004.
- Ratzinger J., *Chrystus i Jego Kościół*, tłum. W. Szymona, Kraków 2005.
- Ratzinger J., *Duch liturgii*, tłum. E. Pieciul, Poznań 2002.
- Righetti M., *Manuale di storia liturgica*, t. 1: *Introduzione generale*, Milano 1950.
- Ritus servandus in celebratione Missae*, II, 5, w: *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, s. Pii V Pontificis Maximi jussu editum, aliorum Pontificum cura recognitum, a Pio X reformatum, et Benedicti XV auctoritate vulgatum*, Romae 1950.
- Sacra Congregatio Rituum, Instructio de ritibus et insignibus pontificalibus simplicioribus reddendis*, III, 20, Not 4 (1968).
- Stefański J., *Ukrzyżowany czy Zmartwychwstały? Przemyślenia biblijno-liturgiczne o roli i miejscu krzyża w prezbiterium*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 64,3 (2011), nr 3, s. 267-278.
- Ziehr W., *Das Kreuz: Symbol, Gestalt, Bedeutung*, Stuttgart 1997.

Słowa kluczowe: krzyż, krzyż ołtarzowy, krzyż procesyjny, liturgia
Keywords: cross, altar cross, processional cross, liturgy